

**ФОРМУВАННЯ КНИГОТОРГОВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена формуванню книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: книгарня, книгар, книготорговельна мережа, Подільська губернія

Сьогодні кожного разу, коли для придбання необхідної книги треба долати численні перешкоди, мимоволі згадується ситуація другої половини XIX ст., коли система книгопоширення у межах всієї країни тільки формувалася. Тривалий час її розвиток був об'єктом розгляду публіцистів. Ще у 60-х роках XIX ст. з'явилися публікації, в яких розглядався продаж лубочної літератури через офеней та на ярмарках [1]. Тільки 1919 року вітчизняний науковець Л.Биковський [2] першим намагався висвітлити зазначену проблему у загальноукраїнських масштабах. У 20-х роках XX ст. російські дослідники М.Н. Куфаєв [3], М.В. Муратов [4] спробували комплексно проаналізувати поширення книг у Російській імперії досліджуваного періоду. Ці автори першими дали оцінку розвитку книжкової торгівлі у царській Росії. Саме тоді закладалися основи заідеологізованого підходу до цієї проблеми, що позначилося й на виборі хронологічних меж її студіювання – радянського періоду. Для радянської історіографії характерним було заперечення позитивних досягнень у розвитку дореволюційної книготорговельної мережі, негативне ставлення до комерційної складової діяльності книгарень, посиленна увага до нелегального поширення марксистської літератури та цензурі поширення книг. Тільки у 80-х роках тематичне спрямування досліджень почало змінюватися. У продовжуваному науковому збірнику «Книжное дело в России во второй половине XIX - начале XX в.» (15 вип., 1983-2010) [5] багато уваги приділялося поширенню продукції крупних видавничих фірм. Окремим розділом організація книжкової торгівлі знайшла поетапне відображення у багатотомній фундаментальній праці «Книга в России 1861-1881 годов/1881-1898 годов» [6]. У 90-х роках XX ст. із зміною історико-книгознавчих концепцій починається ліквідація «білих плям» історії книгопоширення, вводяться у науковий обіг нові архівні джерела та література. Вітчизняні вчені традиційно більшу увагу приділяють комплексному аналізу поширення стародрукованої та радянської книги на українських землях. Вивчення книжкової торгівлі досліджуваного періоду, як правило, відбувається у контексті історико-регіональних та історико-краєзнавчих досліджень. А на Поділлі цей аспект його історії досі не становився об'єктом висвітлення. Дана публікація має за мету розкрити тільки формування мережі торгівельних закладів губернії другої половини XIX - початку XX ст.

Перші спроби організації стаціонарної книжкової торгівлі на Поділлі пов'язано з діяльністю варшавського книгаря та видавця Міхала Гроля. У 70-х роках XVIII ст. у Кам'янці-Подільському певний час діяла філія його книготорговельної мережі [7]. 1807 року колишній керівник його львівської філії Пфафф на короткий час відкрив філію власного львівського підприємства [8]. Тривалий час основними шляхами постачання видавничої продукції були: самостійна передплата столичних та іноземних видань освіченою частиною краю, промисел мандрівних дрібних торгівців, зокрема офеней, які розносили та розвозили книги самостійно. В архівних документах та мемуарній літературі подолян залишив по собі пам'ять мандрівний книгар Лех [9]. Згодом такий промисел занепадає. Одна з причин – адміністративні утиски, адже уряд змушував їх брати свідоцтва на право торгувати.

Стала стаціонарна книжкова торгівля на Поділлі почала формуватися тільки з 50-х років XIX ст., коли у Кам'янці-Подільському з'явилися філія львівської фірми Оргелбранда та музичний магазин Модеста Биховського, де можна було придбати книги, і в якому працював А.Коціпінський [8, s.78]. Його зять Й. Чачковський з 1858 року відкрив власне підприємство, де працював А.Калленбах, який з 1861 року мав власну справу. Але з поразкою польського повстання, з посиленням курсу на русифікацію Правобережної України книгарні, що торгували польською та іноземною літературою, були закриті.

На часі стояло поширення російської літератури, бажаних торгувати якою не виявилось, тому губернське начальство вимушено було запросити до краю книгопродавців з інших міст. Вперше магазин був відкритий у Кам'янці-Подільському 1865 року київським книгарем

С. Літовим, від якого перейшов до його прикажчика М. Бугаєва, а згодом до колишнього маклера П.В. Симоновського [10]. Але відсутність стабільного попиту викликало фінансові проблеми, тому врешті-решт у 1886 році книгарню було закрито. Затребуваними залишалися російські підручники, якими торгували в музичному магазині Ф.Шарагова. Тільки у 1892 році було відкрито книжкову торгівлю Д. Крайза, що наступного року перейшла до Д.Лахмановича, а через рік – А.Блаштейна [10]. Паралельно на подільських ярмарках (Ярмолинці, Тинне, Немирів, Бакота, Кам'янець-Подільський, Тарноруда, Городок тощо) продовжували торгувати лубочною літературою офені. Поза комерційної книготорговельної мережі з 80-х років XIX ст. Подільська православна єпархія для поширення релігійної та етично-моральної літератури організовувала книжкові склади у кожному повіті та книжкові лавки при церквах.

За даними 1886 року на території губернії діяло 12 книготорговельних закладів (5 книгарень і 7 книжкових лавок) [11], 1891 року – 19 (8 книгарень і 11 книжкових лавок) [12]. Розподілялися пункти торгівлі вкрай нерівномірно: у 6 повітах взагалі не було книгарень, а у Немирові, який не був навіть повітовим центром, їх було 2.

Тільки з 90-х років XIX ст. почався стрімкий розвиток спеціалізованої торгівлі. Вже 1901 року нараховувалося 40 книготорговельних закладів [13], а 1908 року – 115 [14]. Найпотужнішими серед них на початку XX ст. були заклади Г. Байсера, Я. Когана (Балта), А. Біблера, Подільської єпархіальної училищної ради, Р. Шерра (Вінниця), І. Ашбіндера, А. Блаштейна, М. Варгафтіта, с. Гольденберга, Д. Лахмановича, Подільської єпархіальної училищної ради (Кам'янець-Подільський), Д. Аквісона (Літин), с. Дувидмана, А. Іткіса (Могилів-Подільський), с. Брантмана, Р. Шерра (Немирів), М. Квичера, І. Ландсбургського, М. Трахтенберга (Проскурів) [15].

Лібералізація громадського життя за часів російської революції 1905-1907 років дозволила громадським організаціям включитися у поширення книг, особливо дешевих видань відомих українських і російських письменників. Кам'янець-Подільська «Просвіта» навіть організувала власний магазин, де українську книгу можна було придбати особисто та листовно. З економічної точки зору він себе не виправдав, тому просвітяни заорендували у Кам'янецької міської управи рундук на базарі, де торгували у базарні дні. За спогадами відомого подільського громадського діяча В. Приходька, «не можна було похвалитися, що рундук торгував «бойко»» [16], адже тут головну конкуренцію складала лубочна література мандрівних торговців-офеней. Тим не менш просвітянам за перший рік діяльності вдалося продати понад 21 тис. прим. [17, с.23-24]. Відомий подільський кооператор Й. Волошиновський також спробував при редакції газети «Світова Зірниця» налагодити розповсюдження української літератури, але невдало [18]. Представники національних і політичних рухів намагалися налагодити поширення заборонених видань, адже легальні друки знаходили реалізацію через стаціонарні книгарні.

В цілому, стаціонарна торгівля розвивалася стало. 1912 року її мережа була представлена 82 книжковими магазинами, 43 книжковими лавками, 2 книжковими складами, 8 місцями торгівлі книгами, 7 місцями торгівлі старими книгами [19]. Але розміщувалася вона нерівномірно: якщо на території Вінницького повіту діяв 21 пункт продажу книг, то в Ушицькому – 4, Ямпільському та Літинському – 5, Летичівському – 8, Ольгопольському – 9, Кам'янець-Подільському – 11, причому у самому повіті тільки 2, решта у місті [19]. Із запровадженням повних земств на Правобережній Україні у кожному повітовому центрі після 1912 року відкрився земський книжковий склад, адже поширення книжок, особливо науково-популярних і навчальних, серед населення було одним з головних напрямків земської діяльності. Організаційно такий склад був самостійною одиницею, підзвітною правлінню свого земства. Він заключав договори з видавцями про поставку літератури, визначав знижки, влаштовував філії у великих селах [20].

Право на відкриття книгарні надавалося приватним особам, акціонерним компаніям або товариствам у тому ж порядку, що й на відкриття друкарень та подібних до них закладів. Особи, які отримували право на відкриття книгарні, повинні були заявити до канцелярії генерал-губернатора, де саме будуть розміщені їхні заклади та на кого буде покладено відповідальність за їхню роботу. Продаж книг відбувався за умови наявності свідоцтва на промисли. За торгівлею встановлювався нагляд поліцейського правління, адже поширювати можна було тільки дозволені цензурою видання, в протилежному випадку наступала адміністративна та кримінальна відповідальність. Треба сказати, що безліч спроб налагодити

книжкову торгівлю доволі швидко зазнавали невдач. Мала частка грамотного населення, доволі низький попит на книгу, низький обіг вкладеного капіталу, прискіпування з боку губернського начальства щодо окремих видань розчаровували власників та зупиняли торгівлю.

Книжкова торгівля у провінції була малоприбутковою, наприклад, річний товарообіг вінницьких книгарень Р.Шерра (у 1898 р.) та С.Рехліса (у 1915 р.) складав близько 5-6 000 крб. [21]. Щоб підтримати регіональну мережу, уряд Російської імперії запроваджував низку економічних пільг для книгарів. Тому у провінційних книжкових крамницях торгували не лише книжками, а й канцелярським приладдям, наочним матеріалом, підручниками, географічними картами та дитячими іграшками. У вінницькому магазині Бунтмана можна було придбати канцелярське приладдя, товари для художників, А. Потемковського – наочний матеріал і дитячі іграшки, Р.Шерра – канцелярське приладдя, папір, музичні інструменти, окуляри, біноклі, предмети розкошу, друкарські машинки «Ундервуд». Крамниця Д.Швахмана спеціалізувалася на постачанні підручників до місцевих навчальних закладів всіх рівнів, наочних посібників, географічних карт, дитячих книжок, канцелярського приладдя. Тут можна було оформити передплату на часописи, замовити палітурні роботи. Книжковий відділ, за вдалого ведення справ, окупував витрати крамниці, хоч, як правило, майже не давав прибутку. Додатковий відділ, маючи швидший обіг вкладеного капіталу, з врахуванням книготорговельних пільг, давав більшу віддачу, ніж відповідні спеціалізовані магазини, що не мали подібних поступок.

Доволі часто книгарні утримували власники приватних друкарень, які, контролюючи попит, намагалися видавати й цілком певну, розраховану на якнайшвидше розповсюдження, літературу. Так, Р.Б. Шерр, маючи друкарні у Немирові та Вінниці, згодом започаткував і книжкову торгівлю. Іноді книгарі замовляли або фінансували випуск комерційно вигідних видань. С. Рехліс у співпраці з вінницьким журналістом М. Павлушковым у 1910 році підготував випуск першого путівника по місту «Вся Винница». Наступного року вже В. Райхер виступив співзамовником, разом з місцевим власником друкарні І. Пойлішером, іншого путівника по Вінниці. На початку XX ст. подільськими книгарями активно практикувалося також замовлення та поширення поштових листівок з подільськими та міськими краєвидами.

Ще однією статтею прибутку була організація бібліотеки або кабінету для читання при книгарні. Могилів-подільська книгарня Марка Корценштейна (з 1905 р.) давала доступ до фонду у понад 5 000 томів [22, с.204]. Коштувало це, наприклад, у вінницькому магазині В. Райхера 30 коп. на місяць після 1 крб. застави, а отримання новинок і журналів – 40 коп. [23].

Комерціалізація справи позначалася й у створенні букіністичних відділів, пунктів передплати як на вітчизняні, так і на європейські часописи. Запроваджувалася торгівля у кредит: у В. Райхера дозволялося навіть брати на виплат по 20, 50, 75 коп. або 1 крб. на місяць в разі повного завдатку [23].

Здебільшого магазини забезпечували доступ до російської та іноземної літератури універсального характеру. В більших крамницях можна було придбати літературу російською, українською (після 1905 р.), французькою, німецькою, англійською, польською та єврейською мовами, замовити потрібні підручники та іноземні часописи. Вже у 10-х роках з'явилися спеціалізовані магазини одномовної літератури: польської (Кам'янець-Подільський) та єврейської (Кам'янець-Подільський, Гайсин).

Отже, продаж книг на території Подільської губернії став зручним, стабільним і звичним фактом тільки на початку XX ст. Хоча книготорговельна мережа стрімко розвивалася, але на загальноукраїнському тлі її показники не вражали, адже 82 подільських книгарні складали тільки 3,2% всієї української мережі, що нараховувала приблизно 2,5 тис. магазинів [24]. І це на тлі того, що за кількістю населення серед українських губерній Подільська займала перше місце. Як і в цілому в країні, у місцевій книжковій торгівлі спостерігалися такі тенденції: перша – ставлення до книжкової торгівлі як до наживи, прибуткового купецького ремесла, друга – використання її як одного з видів просвітницької діяльності. Розвиток книжкової торгівлі традиційно тримався на приватній ініціативі комерційного характеру. Діяльність громадських організацій у цій сфері сприяла поширенню освіченості та національному вихованню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Снегирев, И.М. Лубочные картинки русского народа в московском мире / И.М. Снегирев. – М., 1861; Трахимовский, Н.А. Офени / Н.А. Трахимовский // Рус.востн. – 1866. – № 6.
2. Биковський, Л. Книжна торгівля на Україні / Л. Биковський // Бібл. вісн. – 1997. – № 1. – С. 30–32.

3. Куфаев, М.Н. История русской книги в XIX в. / М.Н. Куфаев. – Л., 1927. – 354 с.
4. Муратов, М.В. Книжное дело в России в XIX и XX вв.: очерк истории книгоиздательства и книготорговли. 1800-1917 гг. / М.В. Муратов. – М., Л., 1931. – 256 с.
5. Книжное дело в России во второй половине XIX - начале XX в. / Рос.нац. б-ка. – Л., СПб., 1983 - 2010. – Вып. 1-15.
6. Книга в России, 1861 -1881 гг. : в 3 т. / Гос. публ. б-ка ім. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – М., 1988 - 1991; Книга в России, 1881 - 1895 гг. / Рос.нац. б-ка. – СПб., 1997.
7. Качур, І. Французька книга у Львові в другій половині XVIII ст. у світлі видавничих і книготорговельних каталогів / І. Качур // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаніка. – Л., 2003. – Вип. 11. – С. 3-16.
8. Prusiewicz, A. Kaminiec Podolski: szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow-Warsz., 1915. – 146 s.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. 391, оп. 1, спр. 386, 83 арк.
10. Сецинский, Е. Город Каменец-Подольский : ист. описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – С. 190.
11. Обзор Подольской губернии за 1886 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1887. – С. 126.
12. Обзор Подольской губернии за 1891 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1892. – С. 149.
13. Обзор Подольской губернии за 1901 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1902. – С. 140.
14. Обзор Подольской губернии за 1908 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1909. – С. 149.
15. Адресная книга книгопродавцов, издателей, торговцев нотами, редакций газет и журналов, библиотек для чтения и заведений печати в России, за 1900-1901 гг. / сост. Р. Гинлейн. – СПб., [б.г.]. – Раздел. паг.
16. Приходько, В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – 4-е вид. – Н.-Й. ; Мюнхен, 1967. – С.139-141.
17. Дорошенко, Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – №11-12. – С. 17-34 (окр. пагінація)
18. Оповідки. В книгарні І.Волошиновського // Звітова Зірниця. – 1907. – № 26-27.
19. Обзор Подольской губернии за 1912 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол.губ. стат. ком. – Каменец-Подол., 1913. – С. 144.
20. Чехов Н.В. Земские книжные склады, их организация и просветительская деятельность / Н.В. Чехов. – М., 1905. – 243 с.
21. ДАВіО, ф.Д-23, оп. 1, спр. 21, арк. 61.
22. Рукавіцина, Є.В. До історії питання книжкових зібрань України (за матеріалами анкетування, проведеного Ю.Меженком у 20-30-х рр. XX ст. / Є.В. Рукавіцина // Наук. пр. НБУВ. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 197-214.
23. Путеводитель и справочник по г.Виннице с календарем на 1911 год: Год 1-й / Изд. В.Райхер и Й.Пойлишер. – Винница, 1911. –(передн. форзац).
24. Солонська, Н. Українська книжкова торгівля: досвід 20-30-х років (на матеріалах «Бібліологічних вістей» та іншої фахової преси) / Н. Солонська //Бібл. вісн. – 1996. – № 6. – С. 27.

Соломонова Т.Р. ФОРМИРОВАНИЕ КНИГОТОРГОВОЙ СЕТИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ст.

Статья посвящена формированию книготорговой сети Подольской губернии второй половины XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: книжный магазин, книготорговец, книготорговая сеть, Подольская губерния

Solomonova T.R. THE FORMATION OF BOOKSELLING NETWORK IN PODILSKA PROVINCE IN THE SECOND PART OF XIX - BEGINNING XX CENTURY.

This article is devoted to the formation of bookselling network in Podilska province in the second part of XIX - beginning XX century.

Key words: bookshop, bookseller, bookselling network, Podilska province